ڊاڪٽر تهمينه مفتي

مرزا قليچ بيگ بحيثيت آکاڻي نويس

قصن ۽ آکاڻين جو رواج اوڀر ۽ اولهه ۾ يڪسان نظر اچي ٿو. هن صنف قديم‌دور کان وٺي ويندي موجوده دور تائين انساني ذهن کي پاڻ ڏانهن متوجهه رکيو آهي، توڙي کڻي اها قصي، لوڪ ڪهاڻي يا جديد ڪهاڻي جي روپ ۾ ڇو نه هجي. انساني ذهن ان مان هميشه فيض حاصل ڪيو آهي. آکاڻي قديم ۽ جديد سماجن ۾ ارتقا (Evolution) جو آئينو آهي. ان ۾ ٿيندڙ سماجي تبديلين کي پرکي سگهجي ٿو. قدرن ۽ روايتن جي پامالي ۽ ان جي مضبوطي ۽ انسان جي نفسياتي لاڙن کي جانچي سگهجي ٿو. سنڌي ڪهاڻي پڻ ان لحاظ کان اهم آهي، جو اها انساني جذبات ۽ احساس جي نمائندگي ڪري ٿي. مرزا قليچ بيگ (1855-1929) سنڌي ادب جي اهم شخصيت آهي. انگريزن جي قبضي کان پوءِ سنڌي ادب ۾ واڌارو ٿيو ۽ انگريزيءَ جو اثر پڻ ٿيو. ان جي نتيجي ۾ ادب جون جديد صنفون رائج ٿيون ۽ ترجمان ٿيا. افساني يا ڪهاڻيءَ سنڌي ادب ۾ گهڻي مقبوليت حاصل ڪئي. ابتدائي ڪهاڻيون هندي، اردو، بنگالي ۽ فارسيءَ تان ترجمو ڪيون ويون. سڀ کان پهرئين نثر ۾ ڇپيل سنڌي ڪهاڻيون ديوناگري ۾ لکيل آهن. جن کي ڪيپٽن جارج اسٽئڪ پنهنجي سنڌي گرامر (1849ع) ۾ درج ڪيو آهي.[1] جن کي ظاهر ڪرڻ وارو ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي آهي.

هونئن ته جديد ڪهاڻي ٻن مهاڀاري جنگين جي وچ واري دور ۾ زور ورتو. جنهن ۾ سماجي شعورجي سجاڳي جو اظهار ملي ٿو. چمڙا پوش جون ڪهاڻيون (1923ع ڄيٺمل پرسرام) ان جو مثال آهن. سنڌي ڪهاڻي تي

ڪيترن ئي طبع آزمائي ڪئي جن مان هڪ مرزا صاحب آهي. پاڻ سرڪاري عهدي تي رهيو. سندس زندگي مسلسل عمل هئي، سنڌي نثر جي حوالي سندس گهڻيون ئي ڪاوشون آهن، جن ڪي وساري نٿو سگهجي. بحيثيت ابتدائي ڪهاڻيڪار ترجمه نويس ناول نويس ۽ ڊراما نويس جي ادب ۾ سندس حيثيت اهم آهي.

ادب جا محقق شريف بيگم کي پهريون جديد افسانو تسليم ڪن ٿا. هن ڪهاڻي جو ذڪر پراڻين مستند ادبي تاريخن ۾ نظر نٿو اچي. هن ڪهاڻي جو حوالو رڳو رانجهن خان جي ڪتاب "سنڌي افسانو" ۾ ملي ٿو، هن ڪهاڻي جي حوالي سان چئي سگهجي ٿو ته هن ڪهاڻي جو ڪوبه تفصيلي حوالو ڪونهي. ڪهڙي اخبار يا رسالي ۾ ڇپي؟ رڳو سال (1914ع) ڏنل آهي، رانجهن خان جي ڪتاب ۾ ڪنهن به حوالي جي فهرست ڪانه ڏني ويئي آهي، جنهن مان خبر پوي ته رانجهن خان ڪٿان مدد حاصل ڪئي؟ ڪهاڻي جي هڪ ڪردار "اسين" جي باري ۾ لکيو اٿس ته هو هڪ اخبار نويس آهي، جيڪو پنهنجي محنت سان سماج ۾ اهم رتبو حاصل ڪري ٿو.[2] بهرحال هن ڪهاڻي بابت وڌيڪ کوجنا جي ضرورت آهي.

بحيثيت ترجمه نويس جي به مرزا قليچ بيگ جي اهميت ان ڪري آهي جو هن ڪيترائي ڪتاب انگريزيءَ مان سنڌي ۾ ترجمو ڪيا، جنهن جي وسيلي سنڌي ادب ۾ نوان رجحان ۽ تحريڪ جو اثر واضح نظر اچي ٿو. مرزا صاحب جي Lambs Tales from Shakspear جو ترجمو "دلپسند قصا" جي نالي سان ٻن ڀاڱن ۾ ڪيو ڪادمبري (1916ع) ۾ "دل جو آرام" ۽ "عجيب دوا" انگريزي تان (1916ع) دل وندرائيندڙ ڳالهيون (1918ع) ۾ هندستان جون ديسي آکاڻيون (1919ع) گلابي جوڙو حسينا ۽ ساوتري (1926ع) ڪريس يوناني تاريخ ڳالهه (1923ع) ۾ شهزادي محبوب جي آکاڻي (شيخ چلي) تان انگريزي ۾ سنڌي ۾ ترجمو ۽ هڪڙي سگهڙ زال جيڪا

سنڌي ساهت سوسائٽي ڇپرائي (1923ع) ۾ 'رستم' نالي سان ايران جي بادشاهن جي تاريخ تان ورتل آهي.[3] پاڻ مرزا صاحب لکي ٿو:

"منجهس فردوسي جي شاهنامي مان لفظ به لفظ ترجمو ڏنل آهي، ته پڙهڻ وارن کي تاريخ جي اصلوڪي ماهيت جي خبر پوي "رستم" مهاڳ (ص – 1).

مرزا صاحب جي ڪهاڻين کي منگهارام ملڪاڻي ونڊر ۽ سکيا واري عنوان ۾ شامل ڪيو آهي ۽ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ڪيس ادبي "اٿل جو سرواڻ ڪري لکي ٿو.[4] ڏسبو ته ان ۾ ڪنهن به شڪ ۽ شبهي جي گنجائش نه آهي. مرزا صاحب جون اڪثر ڪهاڻيون ونڊر ۽ نصيحت وارو موضوع رکن ٿيون. ملڪاڻي صاحب لکي ٿو ته "ان زماني جون گهڻيون ٿيون ڪهاڻيون رومانوي ۽ اخلاقي هونديون هيون.[5]

مٿي ڏنل راءِ جي روشني ۾ مرزا صاحب جون آکاڻيون نهڪي اچن ٿيون.

شهزادي محبوب جي آکاڻي نسل ۽ وراثت واري خيال کي تقويت پهچائي ٿي. هن ڪهاڻيءَ ۾ "چتون ۽ مينا" جي شهزادي لاءِ تعريف ۽ جنهن شهزادي تڪليف وٺي سندس خواهش پوري ڪئي آهي، تنهن سان شادي ڪرڻ جي صلاح ڪهاڻي ۾ (Fable) واري عنصر کي ظاهر ڪري ٿي ۽ جانورن ۽ پکين ۾ انساني اوصاف ڏسي سگهجن ٿا. سگهڙ زال ۾ به بادشاهه ۽ راڻي جي چوگرد ڪهاڻي ڦري ٿي. هن ۾ مختصر ٻارهن باب آهن، جن کي عنوان ڏيئي دلچسپ بنايو ويو آهي. سگهڙ زال جيڪا راڻي آهي جڏهن پنهنجي عقل ۽ تدبر جو اظهار ڪري ٿي ته ڪيس بادشاهه جو عتاب ۽ ڪاوڙ سهڻي پوي ٿي.

مرزا صاحب جي ڪهاڻين ۾ عشقيه موضوع پڻ نمايان ۽ اهم آهي. جديد لاڙن، وچولي طبقي جي سجاڳي ۽ ٻين سماجي تحريڪن رومان يا عشقيه موضوع جي لاڙن جي اهميت کي اجاگر

ڪيو پر تنهن هوندي بہ عشقيہ موضوع هڪ عام موضوع آهي، جنهن ۾ پڙهندڙن جي دلچسپي هميشہ رهي آهي. اهو موضوع ڪجهہ سنڌ ڌرتي جي حوالي سان آيو. جيڪو رومانوي فضا ۽ ماحول لوڪ ڪهاڻين ۾ نشانبر آهي.

عشقيہ موضوع ابتدائي صورت ۾ عام محبت ۾ فراق جو بنياد بنيا ۽ پوءِ (Romance) کي وسيع مفهوم ۾ ورتو ويو. جنهن ۾ انسان جي مجموعي حيثيت ۽ ان جي وقار ۽ سورهيائي کي پڻ پيش ڪيو ويو ۽ اها ادب ۾ هڪ تحريڪ جي صورت ۾ نمودار ٿي. سنڌي ادب ۾ مرزا قليچ بيگ جو نالو هن ضمن ۾ نهايت ئي اهميت سان اچي ٿو. سندس ڪهاڻيون تصوراتي آهن جن جو سرو قديم داستانن ۾ ملي ٿو. ڪهاڻين ۾ انساني عمل جي ڪشمڪش جي اپٽار ٿيل آهي. اهي رجحان رومانوي تحريڪ جي ابتدائي اثرات کي ظاهر ڪن ٿا. سندس ڪهاڻين جو مواد اڻ ڏٺل دنيا مان آهي. ڪي ڪهاڻيون انگريزيءَ تان بہ ورتل اٿس. جيئن ناول ۽ ڊراما ترجمو ڪيائين، اها ڳالهہ ڪهاڻين سان بہ لاڳو آهي.

مرزا صاحب جون ڪهاڻيون رومانوي فضا ۽ ماحول تي ٻڌل آهن، جنهن ۾ خاص طور تي ان وقت جي سماج جي صورت بلڪل چٽي ڏسي سگهجي ٿي. پراڻن قدرن ۽ سماجي زندگي جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. سندس ذهني وابستگي جو لاڙو جاگيرداري نظام سان بہ اڪثر هم آهنگ آهي. سندس لکيل ڪهاڻين "شهزادي قدمبرگ ۽ عجيب آڪاٽيون"، "وامق ۽ عذرا" عشقيہ موضوع تي آهن. مٿي ڏنل پهرئين ڪهاڻي مان چند سٽون هي آهن:

"جڏهن شهزادي سنيري سهي پنهنجي تنبوءَ کان ٻاهر نڪتي، تڏهن سندس هٿ ۾ هڪڙو گلاب جو گل هو. هن جوان شهزاديءَ ڏي نهاري نهاري، گل کڻي پنهنجن ڏندن ۾ جهليو پوءِ کڻي پنهنجي ڪن جي پٺيان

هنيائين، پوءِ وري اهو پنهنجي پيرن تي کڻي رکيائين. اهو سڀ جوان شهزادي پنهنجي تنبوءَ مان ڇتائي ويني ڏٺو. پوءِ هوءَ پنهنجي پالڪي ۾ چڙهي ويني ۽ نوڪر پالڪي کڻي اتي هليا. شهزادو ڏاڍو غمگين ٿيو. شهزاديءَ جو حسن ۽ جمال دل تان لٿس نٿي."[6]

هن ڪهاڻي جي ستن ۾ سموري ڪهاڻيءَ ۾ تجسس ۽ رومانوي ڪيفيت جو اظهار تمام دلچسپ ۽ سهڻي نموني ۾ ڪيل آهي. "لبا خان درزي ۽ خليفو ڪهنگ" به ڊگهيرو قصو آهي جنهن کي بابن ۾ تقسيم ڪيو ويو آهي. لبا خان درزي آهي جيڪو پاڻ کي شهزادو سمجهي ٿو. ڪهاڻيءَ کي دلچسپ واقعن سان سينگاريو ويو آهي "عجيب طلسم"، "ٻه جاڙا ڀائر" جستجو ۽ تجسس وارو ماحول رکن ٿيون ڪهاڻي "نيلو پکي" انگريزيءَ تان ورتل آهي. مرزا صاحب انگريزي ادب کان گهڻو متاثر لڳي ٿو. ڪهاڻين ۾ جن، جنڙين، جادو ۽ طلسم ديو ۽ پرين بابت ۽ انهن جي انسانن سان تعلق جي باري ۾ ذڪر ٿيل آهي. اهي ڪردار صدين کان آڳاٽي سماج ۽ انساني وهمن ۽ وسوسن جا نمائندا آهن.[7] سندس ڪهاڻين ۾ سنڌي ماحول ۽ سماج جو ذڪر نٿو ملي. تقريباً سمورين ڪهاڻين ۾ اهو رويو نظر اچي ٿو. مرزا صاحب ڪهاڻين ۾ بادشاهي نظام ۽ جاگيرداري نظام هيٺ هلندڙ سماج جو گهڻو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾نوابن ۽ نواب زادن جو گهڻو ذڪر ملي ٿو. سندس ذهني لاڙو مغل، ايراني ۽ ترڪي تهذيبن ڏانهن آهي، جنهن مان اسان کي ٻين سماجن جي اٿي ويهڻي جي ڄاڻ پوي ٿي.

"شيطان جي ناني" عورتن جي قديم تصور کي اجاگر ڪري ٿي، جنهن ۾ عورت کي ٺڳي ۽ فريب جي علامت طور ڏٺو ويندو آهي. ستن شهزادن جي آکاڻي ۽ ٻيون ڪهاڻيون فرار جي ڪيفيت بيان ڪن ٿيون. مرزا صاحب ڪهاڻين ۾ رومانوي ڪيفيت کي فوقيت ڏني آهي. هنن ڪهاڻين جي علمي ۽ ادبي حيثيت ايڏي اهميت واري نه آهي. جهڙي حقيقت نگاري تي مشتمل ادب جي آهي، پر تنهن هوندي به انساني ڪوشش، عقل ذهانت ۽

عشقيہ وارداتن جو اهڙو سلسلونظر اچي ٿو. جيڪو اهڙين ڪهاڻين ۽ قصن کي حقيقت نگاري کان جدا ڪري بيهاري ٿو ۽ تصوراتي ادب جي هڪ تصور ۽ خيال ابري ٿو.

مرزا قليچ بيگ جي ڪهاڻين ۾ ڪا بہ نئين هيئت يا فن نظر نٿو اچي. ڪهاڻين جو انداز بيانيہ آهي ۽ ڪٿي ڪٿي مرزا صاحب سڌو سنئون پڙهندڙن کي مخاطب ڪري ٿو. سندس ڪهاڻين جي ٻولي سهڻي ۽ دلچسپ آهي. داستان جهڙو رنگين رنگ رکندڙ هي ڪهاڻيون سنسني خيز واقعن ۽ عشق جي جذبات سان ڀُر آهن. قديم سماج جي نمائندگي ڪندڙ هي ڪهاڻيون دلچسپي جو عنصر رکن ٿيون. هنن ڪهاڻين ۾ سنڌي سماج جيڪو ان وقت ٻيج ڌاهہ واري مرحلي مان گذري رهيو هو ۽ نوان نظريا ۽ نئون فڪر سنڌي علم ۽ ادب تي پنهنجو اثر وجهي رهيا هئا. تن جو چٽو عڪس ڏسي سگهجي ٿو. سنڌي ادب ۾ روايتي ۽ جديد اسلوب جي جهلڪ پڻ نظر اچي ٿي.

هڪ ٻي اهم ڳالهہ هي آهي تہ سندس لکيل انهن ڪهاڻين کي ادبي بورڊ خاص ٻارن لاءِ سمجهي شايع ڪيو آهي، پر حقيقت ۾ اهي ڪهاڻيون عشقيہ موضوع رکن ٿيون جن ۾ شهزادي قدمبرگ، وامق ۽ عذراکي ٻارن لاءِ چاڻايو ويو آهي. ٻارن لاءِ مرزا صاحب پڻ لکيو جن ۾ ٻاراڻا گل ڦل (1981ع) پٽيل اکيون ۽ پوريل اکيون. ٻاٽي راڻي ۽ ٻاٽي وزير جي عنوان سان لکيل آهن.

ابتدائي نثر نگارن ۾ مرزا صاحب نمايان حيثيت ۽ اهم مقام رکي ٿو. حقيقت اها آهي تہ مرزا صاحب سنڌي ادب جي جيڪا خدمت ڪئي سا لکڻ واري نہ آهي. بلڪہ ادب جي تاريخ ۾ سندس نالو وڏي اهميت وارو آهي. مختلف ادبي صنفن تي طبع آزمائي ڪيائين. مرزا صاحب سنڌي ادب جو هڪ روشن نالو آهي. جنهن جي روشني ۾ ادب جا پانڌيئڙا پنهنجو سفر طئي ڪندا.

حوالا

1- ڊاڪٽر. مرليڌر. جيتلي "اوائلي شايع ٿيل سنڌي لوڪ ڪهاڻيون "مهاڳ. سنڌ تحقيقي بورڊ حيدرآباد. 1990ع. ص - 7.

2- ميمڻ. رانجهڻ خان "سنڌي افسانو" 1966ع. ص - 14. 15. 16.

3- ملڪاڻي. منگهارام "سنڌي نثر جي تاريخ" زيب ادبي مرڪز حيدرآباد. ص - 7. 8. 38. 46.

4- جوتيجو. عبدالجبار ڊاڪٽر "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ" زيب ادبي مرڪز حيدرآباد. ص - 177. 1983ع.

5- ملڪاڻي. منگهارام - سنڌي نثر جي تاريخ- زيب ادبي مرڪز حيدرآباد. ص - 46.

6- مرزا قليچ بيگ "شهزادي قدمبرگ" سنڌي ادبي بورڊ. 1980ع. ص - 4.

7- بلوچ. نبي بخش خان ڊاڪٽر "سنڌي لوڪ ڪهاڻيون" جلد 1. سنڌي ادبي بورڊ . 1960ع. ص - 1.

مددي ڪتاب

1- مرزا قليچ بيگ. "شهزادي قدمبرگ" سنڌي ادبي بورڊ. 1980ع.

2- مرزا قليچ بيگ. "شهزادي محبوب جو آڪاڻي". بلوڪسڪي پريس حيدرآباد.

3- مرزا قليچ بيگ. "هڪڙي سگهڙ زال" سنڌي ساهت سوسائٽي ڪراچي.

4- مرزا قليچ بيگ. رستم. سنڌي ادبي بورڊ.

5- مرزا قليچ بيگ. شيطان جي ناني. سنڌي ادبي بورڊ.

6- مرزا قليچ بيگ. پٽيل اڪيون پوريل اڪيون. سنڌي ادب بورڊ.

7- مرزا قليچ بيگ. ٻائي وائي ۽ ٻائي وزير. سنڌي ادبي بورڊ.